

תולדות יהודי רוסיה

◆◆◆ ממהפכות 1917
עד נפילת ברית המועצות

בעריכת מיכאל בייזר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

תולדות יהודי רוסיה

ממהפכות 1917 עד נפילת
ברית המועצות

עורך
מיכאל בייזר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עריכה לשונית: גילי הירט
ריכוז המערכת: טליה יקיר
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
קרן הזיכרון לתרבות יהודית
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

ועידת התביעות

מסת"ב 5-321-227-965-978
מספר קטלוגי 185-649
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ה
© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem
Printed in Israel, 03/2015
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה	מיכאל בייזר
13	'הרחוב היהודי' באימפריה הרוסית לקראת 1914	פרק ראשון ולדימיר לוין
שער ראשון: בימי מלחמות ומהפכות		
39	יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה, 1920–1914	פרק שני אולג בודניצקי
73	מהפכה בתרבות היהודית	פרק שלישי קנת ב' מוס
שער שני: עיור, חילון, סובייטיזציה		
89	שינויים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים בקרב היהודים מתחילת מלחמת העולם הראשונה ועד לסוף שנות השלושים של המאה העשרים	פרק רביעי ארקדי זלצר
111	ציונות בברית המועצות ממהפכת 1917 עד מלחמת העולם השנייה	פרק חמישי זיוה גלילי
141	הגישה הסובייטית ביחס לאוטונומיה האתנית: המקרה של היהודים	פרק שישי ארקדי זלצר
161	ספרות יידיש בברית המועצות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם	פרק שביעי מיכאל קרוטיקוב

שער שלישי: השואה והשלכותיה

	פרק שמיני
	קיריל פפרמן
179	המלחמה בין גרמניה לברית המועצות: השואה והיהודים הסובייטים במאמץ המלחמתי

שער רביעי: תחייה והתבוללות

	פרק תשיעי
	יעקב רואי
221	יהודי ברית המועצות, 1944–1964
	פרק עשירי
237	האינטליגנציה היהודית הסובייטית – תפקיד וחיפוש זהות סטפני הופמן
	פרק אחד עשר
265	גנדי אסטרייך
	פרק שנים עשר
	מיכאל ביזור
	התנועה היהודית הלאומית בברית המועצות משנות השישים עד שנות השמונים של המאה העשרים: גורמים, מקורות, מהות
277	

שער חמישי: היהדות הפוסט־סובייטית

	פרק שלושה עשר
	מרק טולץ
315	הדמוגרפיה היהודית: מהעבר הסובייטי להווה הפוסט־סובייטי
	ישראל ברטל
339	סוף דבר: קץ העידן המזרח־אירופי בתולדות עם ישראל?
357	רשימת המשתתפים
358	מפתח

הקדמה

מיכאל בייזר

ערב מלחמת העולם הראשונה מנתה הקהילה היהודית בקיסרות הרוסית כ־6,300,000 נפש והייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעולם. רוסיה הייתה מרכז מוכר של החיים היהודיים הקהילתיים-הדתיים, של התרבות הלאומית היהודית ושל הפעילות היהודית החברתית-הפוליטית. אלא שיהודי רוסיה חיו תחת עול כבד של תחיקה מפלה, בתנאים של אנטישמיות שלא פעם באה לידי ביטוי במעשי אלימות. המושג 'יהדות רוסיה' נגע ל'שיבות הליטאות', לציונות ול'בונד', לחיים נחמן ביאליק ולשלום עליכם, אך גם ל'פוגרומים' ול'משפט בייליס'.

השואה, הקמתה של מדינת ישראל והיציאה ההמונית של היהודים מברית המועצות היו המאורעות בעלי המשמעות הרבה ביותר בהיסטוריה היהודית של המאה העשרים. היהודים הרוסים והסובייטים הם שהיו המסד של שלושת גלי העלייה הראשונים, וגם של העלייה הגדולה בת מיליון הנפש למן סוף המאה העשרים. עד היום יוצאי רוסיה הם הרוב המוחלט של היהודים בקהילות היהודיות בארצות הברית, בקנדה, בארגנטינה ובגרמניה. הם גם נושאי השיא 'העצוב': יותר מ־40% מקרבנות השואה היו בעלי תעודות זהות סובייטיות. מקומם הבולט בפוליטיקה ובחברה, בעסקים, במדע ובתרבות של העולם המערבי מוכר היטב.

אף שבמהלך מאה שנה התאפיינה יהדות רוסיה במרץ בלתי נדלה, למעשה עתה כבר ניכרת שקיעתה. כיום אין הקהילה היהודית בגבולות רוסיה הנוכחיים הקהילה הראשונה בגודלה בעולם אלא השישית, והיא מצויה בתהליך של התנוונות דמוגרפית מואצת. המאמצים הרבים שהושקעו בהחייאתה הדתית-התרבותית לא הצליחו לבלום את התהליך הזה. אפשר לומר שתולדות היהודים הרוסים-הסובייטים והפוסט-סובייטים הן הדרמה הגדולה של המאה העשרים. הכרך השלישי של 'תולדות יהודי רוסיה' מוקדש לתיאור הדרמה הזאת.

שאיפתה של מערכת הסדרה הייתה שהכרך הנוכחי לא יהיה קובץ של מאמרים

* תרגמה מרוסית יהודית קליק.

הקדמה

נפרדים, ולו גם ברמה גבוהה, אלא רצף של פרקים הקשורים זה בזה מבחינה הגיונית, המתארים את כל השלבים העיקריים בתולדות היהודים הסובייטים על פי מצב המחקר של תחום זה כיום. אכן, הצלחנו להגיע אף ליותר מכך, הודות למחברי המאמרים, חוקרים ראשונים במעלה, שפרסמו בספר גילויים מעניינים רבים ודעות מקוריות.

הדרך נפתח במבוא היסטורי מאת ולדימיר לזין: "הרחוב היהודי" באימפריה הרוסית לקראת 1914'. מתואר בו מצבה של הקהילה היהודית ערב המלחמה: מודרניזציה והגירה, פעלתנות פוליטית מוגברת במפלגות הכלל-רוסיות והיהודיות כאחת, ומאבק להשגת זכויות אזרחיות, פוליטיות ולאומיות. לא היה עם בין עמי רוסיה שהיו לו מפלגות כה רבות כמו היהודים, והדבר שיקף, כפי שלזין מציין בצדק, את מורכבותה של 'הבעיה היהודית'. אפשר לומר זאת גם באשר לעיתונות היהודית ולארגונים היהודיים הציבוריים הלא-פוליטיים. לדברי לזין, הדבר מצביע על הופעתה של 'חברה אזרחית יהודית' ברוסיה – אוטונומיה לאומית יהודית אקסטרטוריאליה בפועל החיה בתוך עצמה. חסרו לה רק גופי אוטונומיה מרכזיים ונציגות לאומית בשלטון. המדינה הרוסית הוסיפה לנקוט מדיניות מפלה, שהמגבלות המכאיבות ביותר שלה היו 'תחום המושב' וה'נומרוס קלאוזוס' הידועים לשמצה. אשר למלכות פולין, הליברלים המקומיים ראו בחקיקה הרוסית הנוגעת לבחירות לרשויות העירוניות חקיקה 'יודופילית' מדי. אולי כדאי לחפש דווקא שם את שורשי 'האנטישמיות המתקדמת' הצומחת בימינו.

השער הראשון נפתח במאמרו של אולג בודניצקי 'יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה, 1914–1920'. המאמר הוא, בין השאר, תשובה לשאלה הנידונה לעתים קרובות: עד כמה השתתפו היהודים במהפכה הרוסית? בלא לטשטש ולו במעט את התפקיד הפעיל שמילאו היהודים בתנועה המהפכנית ובייחוד בחיזוק השלטון הבולשביקי, בודניצקי מסב את תשומת לבו של הקורא לתמיכה הבולטת של היהודים גם בתנועה ה'לבנה' האנטי-בולשביקית, בייחוד בתקופת התעצבותה. אלמלא חרט צבא המתנדבים על דגלו את האנטישמיות, גורל השלטון הסובייטי היה יכול להיות שונה. בין כך ובין כך, בעיני האנטישמים נתפסו היהודים כאשמים לעולמי עד בבולשביזם, ושום עובדות חדשות לא היה בהן כדי להזיז אותם מעמדתם.

מאמרו החשוב של קנת מוס 'מהפכה בתרבות היהודית' מסיים את השער הראשון של הספר. המחבר מראה שהמהפכה הרוסית הביאה גם למהפכה תרבותית יהודית: בספרות, במוזיקה, באמנות החזותית ובייחוד בספרות היידיש. המהפכנים בתחום התרבות היו למובילים של המודרניזם ושל האוונגרד האירופיים. הישגי היצירה שלהם העלו את ספרות היידיש לגבהים שטרם נראו. ההתלהבות מסממאות המהפכה סחררה אותם. רובם העדיפו אמנם להגר לחוץ לארץ זמן קצר לאחר המהפכה כדי לשמור מרחק

הקדמה

מהווצ'קה¹ ומן הצנזורה הקומוניסטית. אולם בחלוף הזמן הבינו הסופרים שמעמדו של הסופר גבוה בברית המועצות מזה שבמערב והם שבו ל'כלוב הזהב' הסובייטי, שבו חיכתה להם הכרה רשמית, תפוצה רחבה של חיבוריהם ויצירה משוחררת מדאגות חיי היום-יום.

פריחתה של תרבות היידיש בברית המועצות לא נמשכה זמן רב. בשנת 1937 הותזו הראשים הראשונים; בשנים 1939–1941 נצפתה תחייה מחודשת של תרבות היידיש עם סיפוח השטחים המערביים, ואילו בשנים 1948–1953 ספגה התרבות היהודית הסובייטית מכת מחץ ופעיליה הבולטים ביותר חוסלו. כל התהליך הנזכר והמשכו מתוארים באופן מבריק בשני מאמרים אחרים בכרך הנוכחי: מאמרו של מיכאל קרוטיקוב 'ספרות יידיש בברית המועצות בתקופה שבין שתי מלחמות עולם', ומאמר מאת גנדי אסטרייך 'תרבות היהודית המותרת בשנים 1954–1991'. את התקופה של חרושצ'וב וברז'נב אפשר לכנות 'תקופת התחייה', אך רק בהשוואה לאדמה החרוכה שהותיר אחריו סטלין. ה'תחייה' הוגבלה למעשה לכתב העת 'סאוועטיש היימלאנד' – 'שמורה תרבותית יהודית' על פי כינויו של אסטרייך, שהתקיימה עד לפירוקה של ברית המועצות.

השער השני נפתח בפרק מאת ארקדי זלצר: 'שינויים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים בקרב היהודים מתחילת מלחמת העולם הראשונה ועד לסוף שנות השלושים של המאה העשרים'. המאמר מתאר את המודרניזציה המואצת שעברו היהודים הסובייטים בתקופה הזאת. זלצר סבור שהשינויים המבניים היו מהירים עד כדי כך שבהתפתחות אבולוציונית תקינה היו נדרשים להם כמה דורות. אכן, המודרניזציה כללה הגירה המונית לערים הגדולות, מעבר מואץ לשפה הרוסית, רכישת השכלה תיכונית וגבוהה בשדרות חברתיות נרחבות, מהפכה בתחום המשפחה ונישואי תערובת, ובתור פרס – גם המראה בסולם החברתי, לעתים לגבהים כאלה שאף מנהיגה של הקהילה היהודית בימי האימפריה, הברון הוראץ גינצבורג, לא חלם עליהם. כמובן, נדרש תשלום עבור ההצלחה הזאת: ציות למשטר לא אנושי, קבלת האידאולוגיה והמעשים שלו וויתור על הלאומיות, על המסורת, על העברית ועל כל צורה של חיים קהילתיים. מן הראוי לציין כי רבים לא חשבו אז כי תשלום זה מוגזם.

במאמרה של זיוה גלילי 'ציונות בברית המועצות ממהפכת 1917 עד מלחמת העולם השנייה' נידונים תפקידה וחשיבותה של תנועת הנוער הציונית הסוציאליסטית של שנות העשרים. התנועה הייתה די חשובה וטרדה באופן רציני את מנוחתם של

1 ו.ז.צ.ק. (ווצ'קה) – הוועדה הכל-רוסית המיוחדת למאבק במהפכת נגד ובתבלה – שירות הביטחון הממלכתי ברוסיה הסובייטית.

הקדמה

הא.ג.פ.א.ו.² ושל היבסקציה.³ עם זה, המחברת סבורה כי תנועה זו לא הייתה היורשת של התנועה הציונית הטרומ-מהפכנית החזקה, אלא תולדה של השלטון הסובייטי עצמו. מצד אחד, בעלי עסקים קטנים בעיירות ראו במדיניות הדיכוי שלו כלפיהם מדיניות אנטישמית, שבתנאים של חוסר תקווה דחפה את ילדיהם ל'זרועותיהם של הציונים'. מצד שני, צורות הארגון, הדיונים האין-סופיים והפילוגים בשל חילוקי הדעות הרעיוניים הזעירים ביותר, אוצר המילים והסגנון של הספרות המחתרית – בכל אלו חיקתה התנועה את המהפכנים הרוסים ואפילו את הבולשביקים עצמם. זו הייתה, לפי גלילי, 'ציונות סובייטית' (ובמאמר מוסגר אציין: בתנועת הפועלים של היישוב, בשנות העשרים והשלושים, אפשר להבחין באותם דגמים של פעילות, באותה הרטוריקה ובאותן ההשפעות).

בכירי הא.ג.פ.א.ו. החכמים יותר, ובהם פליקס דורז'נסקי עצמו, הבינו את המצב ועל כן גם האמצעים שנקטו נגד פעילי התנועה במחצית הראשונה של שנות העשרים נותרו קלים יחסית לעת עתה, ובכלל זה הגליה לארץ ישראל. האם צדק דורז'נסקי כאשר כתב פעם על פיסת נייר שאין צורך ללחום בציונות אלא יש להתייחד עמה? בשנות השלושים עצה כזו הייתה נראית לראשי זרועות הביטחון כיותר מאשר נאיבית. מחברי המאמרים בכרך דנים בסוגיות חשובות ומרכזיות בתולדות היהודים הסובייטים. למשל, ארקדי זלצר, במאמרו השני: 'הגישה הסובייטית לאוטונומיה האתנית: המקרה של היהודים', מסביר כיצד פתר השלטון הסובייטי הלכה למעשה את 'הבעיה היהודית' בעשורים הראשונים לאחר המהפכה. רדיפות הציונים, האיסור על העברית, רדיפת הדת והתבטאויות המזלזלות של סטלין כלפי היהודים על כך שאין הם עם – כל אלו יכולים להביא אותנו לכלל המסקנה שהשלטון שאף להתבוללות מואצת של היהודים. כיצד יוסברו אפוא קיומם של בתי הספר בשפת היידיש, עידוד הספרות והתאטרון ביידיש, התכנית רחבת ההיקף לאגרריזציה של יהודי העיירות, הקמתן של נפות יהודיות לאומיות ושל מחוז יהודי אוטונומי בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים? אכן, השלטונות רצו בתחילה באמת להפוך את היהודים לעם לגיטימי מנקודת המבט הלניניסטית-הסטליניסטית (שלא לומר 'המרקסיסטית'), והיו מוכנים להעניק להם אוטונומיה טריטוריאלית ותרבותית. עם הזמן הם ויתרו על הרעיון הזה ומוביליו חוסלו.

פרק נרחב מאת קיריל פפרמן: 'המלחמה בין גרמניה לברית המועצות: השואה והיהודים הסובייטים במאמץ המלחמתי' (השער שלישי) מוקדש ליהודים הסובייטים

2 הא.ג.פ.א.ו. (הרשות הממלכתית הפוליטית המאוחדת) – כוחות הביטחון של ברית המועצות בשנים 1923-1934.

3 המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית.

הקדמה

בשנות המלחמה 1941–1945 (במונח הסובייטי – 'מלחמת המולדת הגדולה'). הפרק מאיר שורה שלמה של סוגיות אקטואליות גם בימינו. כאן נידונה ה'סובייטיזציה' של השטחים שסופחו לברית המועצות בשנים 1939–1940 והשפעתה על יהודי השטחים האלה, קשיי ה'פינוי' (שכך כינו גם את הברחה המבוהלת) ושיתוף הפעולה של התושבים המקומיים עם הכובשים בהשמדת היהודים ובחלוקת רכושם. יש כאן לא מעט פרטים מקפאי דם הקשורים לשואה עצמה.

אולם המאמר מתייחד בכך שאין הוא מושתת במלואו על 'תפיסת הקרבן', להבדיל מרוב הפרסומים העוסקים בגורלה של יהדות אירופה בתקופת השואה. המחבר עומד על תרומתם הרבה של היהודים הסובייטיים לניצחון על הנאצים בחזית ועוד יותר מכך בעורף. אלמלא רבבות המהנדסים, המדענים, הרופאים, אנשי המנהלה והעיתונאים היהודים, שרכשו את השכלתם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם והיו בעלי מוטיבציה גבוהה לנצח את הנאצים, ספק אם התעשייה הצבאית הסובייטית, הרפואה והתעמולה היו מצליחות להתמודד עם משימות העל שעמדו לפניהן בשעת המלחמה ולא ברור כיצד הייתה מסתיימת מלחמה הרת גורל זו.

השער הרביעי נפתח במאמר מאת ההיסטוריון המובהק של היהודים הסובייטים יעקב רואי. כותרתו לקונת: 'יהודי ברית המועצות, 1944–1964', והוא מתאר את התקופה הקשה ביותר בימיהם של היהודים הסובייטים. אכן, קדמו לה המלחמה והשואה, אולם אז חשו היהודים לפחות אחדות בין האינטרסים שלהם ובין אלו של המדינה. לא חלפו אלא שלוש שנים מאז הניצחון על המר שבאויבים, ו'שמש העמים' בכבודו ובעצמו, ששמו נישא על שפתי הלוחמים היהודים בשדה הקרב, חולל פוגרום חסר תקדים: רצח שלמה מיכאלס, מעצרו והוצאתו להורג של חברי הוועד היהודי האנטי־פשיסטי, המערכה נגד 'הקומופוליסטים' ו'פרשת הרופאים'. אז נאלצו יהודים רבים להודות שהאינטרנציונליזם הוא הונאה והשלטון והחברה 'היקרים' אינם אוהבים אותם. ועדיין היו מי שקשרו את החריגות לפרנויה של הרוזן הגוסס, אך אלו שוכנעו סופית כי ליהודים לא צפוי כל עתיד ראוי במדינה הזאת, בשל מדיניות הפנים הממלכתית המחושבת של אנטישמיות שבשתיקה שנקט ניקיטה חרושצ'וב.

הפרק מאת סטפני הופמן 'האינטליגנציה היהודית הסובייטית: תפקיד וחיפוש זהות' מוקדש להבהרתה של סוגיית התודעה העצמית של העלית של האינטליגנציה היהודית הסובייטית בתקופה הבתר־סטליניסטית. הקורא מתוודע למה שהתחולל בראשיהם של אנשי האינטליגנציה ממוצא יהודי, שנותקו ממורשתם התרבותית והתאכזבו מהאידיאולוגיה הקומוניסטית, האידאולוגיה היחידה שהכירו היטב. ואכן נשאלת השאלה: כיצד הם ראו את עצמם: יהודים, רוסים, אינטרנציונליסטים, סוציאליסטים, דמוקרטים או נוצרים? עד כמה יכלו להיות 'מערביים' או 'ציוניים' אם מעולם לא ביקרו

הקדמה

לא במערב ולא בישראל? קרוב לוודאי שהייתה כאן שלילה של אורח החיים הסובייטי יותר מאשר קבלה מודעת של ערכים אחרים.

הניתוח הקדקני של הופמן משמש מקפצה הגיונית לדיון בשאלה מה בעצם הייתה התנועה היהודית כברית המועצות בשנות השישים, השבעים והשמונים: תנועה ציונית, תנועה לאומית, תנועת הגירה, תנועה דיסידנטית, תנועה למען התרבות היהודית או בכלל תנועה לא יהודית? תנועה מקורית (אותנטית) או שמא פרי 'המלחמה הקרה' ותולדה של יזמה מחוץ לארץ? איני הראשון שמעלה את השאלה הזאת בפרק מפרי עטי. אולם שאלה זו טרם באה על פתרונה, מאחר שרק כעת, בראייה לאחור, אפשר לנתח את התנועה הזאת ניתוח קר ואובייקטיבי. הדבר דרוש כדי להסביר הן את כיוון ההגירה הן את היקפה הנרחב והן את תפקידם של יוצאי ברית המועצות בעולם העכשווי, שבו צירוף המילים 'ברית המועצות' ו'המלחמה הקרה' היו למושגים היסטוריים ולא יותר מכך. אפשר לומר שהמאבק על זכות היציאה מברית המועצות היה לשירת הברבור של היהדות הסובייטית.

במאמרו של מרק טולץ: 'הדמוגרפיה היהודית: מהעבר הסובייטי להווה הפוסט-סובייטי', הוא מביא ומנתח נתונים רבים (פריון, תמותה, אחוז נישואי התערובת, תנועת האוכלוסין), המעידים חד-משמעית על התמוטטותה הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית שנותרה במרחב הפוסט-סובייטי ועל התחייה המחודשת של היהודים דוברי הרוסית שעלו לישראל. כמו כן ניכר כי ההגירה מרוסיה ומיתר מדינות ברית המועצות לשעבר, אשר באה בעקבות המשברים התכופים במדינות אלו, עולה בהרבה על הזרם הדקיק של ה'שבים' מישראל לרוסיה וליתר מדינות ברית המועצות לשעבר.

*

תודתי נתונה לכל העוסקים במלאכת הכנתו של הכרך: לעורך הראשי פרופ' ישראל ברטל, למנהל מרכז זלמן שזר צבי יקותיאל, למזכירת המערכת של הסדרה טליה יקיר, למתרגמים יהודית קליק ועפר קובר, לעורכת הלשון גילי הירט ולכל חברי המערכת האחרים שהשתתפו בהוצאת הכרך הנוכחי. תודה מיוחדת לדן חרוב על הגהת כתב היד של הספר ותורמתו מידיעותיו בתחומים הנדונים. כמו כן ברצוני להודות למחברים על תרומתם רבת הערך ועל אורך הרוח שגילו. תודות גם לקרן הזיכרון לתרבות יהודית (The Memorial Foundation for Jewish Culture) בניו יורק ולמנהלה לשעבר ד"ר ג'רי הוכבאום על תמיכתם בהוצאת הספר לאור.

תולדות יהודי רוסיה הוא מפעל מדעי ראשון מסוגו הרואה אור בלשון העברית, ויחיד במינו מבחינת היקפו, תכניו ורמתו המקצועית. בפני הקורא הישראלי נפרס סיפורה של קהילה יהודית רבת-פנים – סיפור שראשיתו בעת העתיקה באזורים שמצפון לים השחור, והוא נמשך והולך עד לתקופה שלאחר קריסתה של ברית המועצות בשלהי המאה העשרים. פרקי הסדרה נכתבו בידי חוקרים מישראל, מאירופה המזרחית והמערבית ומאמריקה, והם מייצגים קשת רחבה של אסכולות היסטוריוגרפיות, גישות וסגנונות מדעיים.

המאמרים הרואים אור בכרך השלישי של הסדרה מספרים את תולדות הקיבוץ היהודי בתקופה שבין המהפכות של שנת 1917 לימים שלאחר נפילת ברית המועצות. בפתחה מאמר על 'הרחוב היהודי' בשלהי העידן הצארי. ששת שערי הספר דנים בין השאר בשינויים הדרמטיים שהתחוללו בימי מלחמת העולם הראשונה ובתקופת המהפכות; בהשלכות של תהליכי הסובייטיזציה, העירור והחילון; בגורלן של התנועות הציוניות; באוטונומיה היהודית; בשואה ובהשלכותיה על היהודים הסובייטים; בהתבוללות ובתחייה הלאומית, וביהדות הרוסית לאחר נפילת ברית-המועצות. הכרך נחתם בסוף דבר: קץ העידן המזרח-אירופי בתולדות עם ישראל?

על העטיפה: 'יונה והלווייתן' בנמל חיפה, מאת יבגני אבזהאוז (Abezgaus), עמותת נזכור ונשמור, באדיבות נטלי אבזהאוז.

עיצוב עטיפה: סטודיו נירה קידר

0 01850000649 1
דאנאקוד 185-649
מחיר מומלץ 92.80
תאריך הופעה: מרס 2015